

MƏMMƏD FƏTƏLİYEV
*Bakı Dövlət Universitetinin professoru,
tarix elmləri doktoru*
E-mail: modernhistory901@gmail.com

İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA KİPR MƏSƏLƏSİ VƏ TÜRKIYƏ (1945-1964)

Açar sözlər: Enozis, Kipr məsələsi, Türkiyə hökuməti, Makmillan planı, Taksim.

Ключевые слова: Энозис, Кипрский вопрос, Туредское правительство, План Макмиллана, Таксим.

Key words: Enozis, Cyprian question, Turkey government, the plan of Macmillian, Taksim.

İkinci dünya müharibəsindən sonra kiprli yunanların Kipri Yunanıstana birləşdirmək cəhdləri get-gedə güclənirdi. Kiprli yunanlar, Yunanıstanın müharibədə ingilislərlə birlikdə döyüşdüklərini bildirərək, «Enozisi» (Kiprin Yunanıstana birləşdirilməsi) yenidən irəli sürdülər (1, 12).

«Enozis» sadəcə Kiprin Yunanıstana ilhaqı üçün həyata keçirilən bir siyasətə verilən ad deyildir. Mənası «birləşmə», «ilhaq» olan bu sözün altında qorxulu bir siyasət gizlənir. «Enozis» tam anlamı ilə Mora yarımadasında qurulan kiçik Yunanıstanın yavaş-yavaş genişlənərək böyük İsgəndərin imperatorluğu qurmaq siyasətini ortaya qoyan bir termdir. «Enozis» Türkiyənin bütünlüyünə doğru yönəlmiş bir davadır» (1, 7). Bu işə Kiprdə yaşayan türkləri həyəcanlandırır və narahat edirdi. Bu vaxtdan etibarən kiprli türklər kiprli yunanların bu hərəkətlərinə qarşı getdikcə daha sərt və mütəşəkkil surətdə mübarizə aparmağa başladılar. 1945-ci ildən sonrakı illərdə Türkiyə müəyyən səbəblərə görə Kiprin yunan icmasından və Yunanıstandan fərqli olaraq ada ilə bağlı proseslərlə o qədər də maraqlanmamışdır. Türkiyənin bu hərəkəti Lozandan sonra yaranmış status kvoya riayət etmək, soyuq müharibə şəraitində müttəfiqi İngiltərənin daxili işlərinə qarışmaq istəməmək arzusundan irəli gəlirdi (2, 18).

Lakin 1948-1950-ci illərdə Türkiyə Kiprlə və Kiprli türklərlə yaxından maraqlanmağa başlamışdır (3, 71). 1948-ci ildən başlayaraq Türkiyənin Kipr ilə maraqlanması, böyük ölçüdə Türkiyə mətbuatının və bu zaman Türkiyədə yaşayan və ya təhsil alan Kiprli türklərin fəaliyyəti sayəsində ictimai fikir formalaşmağa başladı.

1948-ci ilin yanvarında Afınada çıxan «Vima» qəzetində «artıq Kiprdə türklərlə hesablaşma vaxtı gəlmişdir» ifadəsi işlənilmişdi. Türkiyədən Cihad Baban «Təsvir» qəzetində buna cavab olaraq yazmışdı: «Kiprdəki türklərdən hesab soruşulmağa başlanarsa, Türkiyə də Yunanıstandan bunun hesabını soruşacaqdır» (3, 72).

Bu zaman hökumət Kipr Məsələsinə diqqət yetirməsə də, bəzi hallarda səlahiyyətli şəxslərin məsələ ilə bağlı açıqlamaları ilə maraqlanmağa başlamışdır. Nümunə üçün 1949-cu il dekabrın 17-də Xarici işlər naziri Nəcməddin Sadak öz açıqlamasında İngiltərənin Kiprdən çəkilməsindən söhbət getmədiyini bildirsə də, Yunanıstan hökumətinin də rəsmi olaraq məsələ ilə maraqlandığını və buna görə həyəcanlanmağa ehtiyac qalmadığını bildirmişdi (4, 19). 1950-ci il yanvarın 23-də bir qəzet müxbirininin sorğusunu cavablandırarkən yenə N.Sadak bildirmişdi ki, Kipr məsələsi deyilən bir məsələ yoxdur, çünki Kipr indi İngiltərənin hakimiyyətə və idarəsi altındadır (5, 54-55).

Bu zaman Kiprli türklər Türkiyə hökumətinin diqqətini öz problemlərinə cəlb etmək üçün ciddi səy göstərirdilər. Kiprli türklərin bu cəhdləri cavabsız qalmadı. Türkiyə hökuməti sözdə də olsa onlara dəstək verməyə başladı. 1950-ci ilin martında Kiprli türk tələbələri qəbul edən Baş Nazir Şəmsəddin Günaltay demişdi: «Kipr türklərinə mümkün olan hər bir yardımı əsirgəməyəcəyik» (3, 75).

1950-ci ilin martında Ankara universitetindən bir qrup tələbə və təhsil işçiləri Kiprə gəlir və qayıtdıqdan sonra prezident İnönüyə məlumat verirlər. İnönü deyir ki, «Kiprli türklər arasındakı birlik və bərabərlikdən çox məmnunam» (3, 75).

Bu zaman Kiprli yunanlar da sakit dayanmırdılar. Onlar 1950-ci il yanvarın 16-da pravoslav kilsəsinin rəhbərliyi ilə saxta bir plebissit keçirdilər. Prebissitdən sonra Kiprli yunanlar elan etdilər ki, əhalinin 96%-i ENOZİS-i dəstəkləmişdir. Plebissit təşəbbüsü dünya ictimaiyyətinə Kipr kilsəsinin ilhaq (ENOZİS) tələbini duyurmaq və bu məsələni yaymaq üçün edilmiş bir tədbirdi (1, 12).

1950-ci il may ayının 14-də keçirilən seçkilərdə Demokratik partiyanın hakimiyyətə gəlməsi də Türkiyənin Kipr məsələsi ilə bağlı görüşlərində heç bir dəyişiklik meydana gətirmədi. Lakin 1951-ci ilin əvvəllərində Yunanıstanın Kipr məsələsi ilə rəsmi olaraq maraqlanmağa başlaması ilə Türkiyə ictimaiyyəti yenidən Kipr məsələsini ölkənin gündəlik məsələsi halına gətirsə də, hökumətin mövqeyində heç bir dəyişiklik olmadı. Lakin vaxt keçdikcə hökumətin mövqeyində də dəyişiklik əmələ gəlirdi. Türkiyənin Xarici işlər naziri Fuad Köprülü 1951-ci il aprelin 20-də «Hürriyyət» qəzetinə verdiyi bəyanatda Kipr məsələsi ilə bağlı belə demişdi: Kipr «Ölkəmiz üçün coğrafi cəhətdən əhəmiyyətlidir. Oradakı soydaşlarımızın mühüm bir kütlə təşkil etməsi və tarixi əlaqələrimiz baxımından Kiprin vəziyyətinin bizi çox yaxından maraqlandırması təbii haldır. Adanın indiki hüquqi vəziyyətinin dəyişməsi üçün heç bir səbəb yoxdur. Əgər hər hansı bir dəyişiklik ciddi olaraq müzakirə mövzusu olarsa, bunun bizsiz və haqlarımıza ziddi şəkildə həyata keçirilməsinə imkan vermərik. Bu baxımdan oradakı soydaşlarımızın rahat olmaları lazımdır» (4, 31-32).

1951-ci ilin sonlarına qədər Türkiyə NATO-ya qəbul edilməyi birinci dərəcəli xarici siyasət vəzifəsi hesab edir və Kipr məsələsi ilə maraqlanmağın bu məqsədə uyğun gəlmədiyini, yəni müttəfiqləri hesab etdiyi İngiltərə və Yunanıstanla münasibətlərə təsir göstərəcəyini düşünürdü (2, 20). Lakin NATO-ya qəbul edildikdən sonra da bu fikir Türkiyənin xarici siyasətinə öz təsirini göstərməkdə davam edirdi. Ona görə 1950-ci illərin ilk yarısında Türkiyənin Kipr məsələsində mövqeyi bu məsələdə İngiltərənin xarici siyasətindən fərqlənmirdi, yəni Türkiyə adanın statusunda dəyişikliyə yol verilməməsi ideyasını müdafiə edir, adanın statusunun dəyişiləcəyi məsələsi gündəliyə çıxarsa, onda Türkiyənin də söz sahibi olacağını irəli sürürdü (3, 87).

1954-cü ildə Yunanıstan Kipr məsələsini Birləşmiş Millətlər Təşkilatı qarşısında qaldırmaq üçün səy göstərdikdə, Türkiyə də Kipr məsələsi ilə rəsmi olaraq maraqlanmağa başladı. Türkiyənin Afinadakı səfiri Yunanıstan hökumətinə bildirdi ki, Türkiyə Kipr adasının statusunun qorunub saxlanmasında maraqlıdır. Adanın gələcəyi ilə bağlı hər hansı bir cəhd göstərilərsə, bu məsələdə Türkiyənin də bir tərəf olaraq nəzərə alınması vacibdir və Kipr məsələsinin BMT qarşısında qaldırılması Türkiyə-Yunanıstan münasibətlərinə mənfi təsir göstərəcəkdir (2, 20). 1954-cü il mayın 3-də Yunanıstanın baş naziri Papaqos Kipr məsələsini BMT-nin Baş Məclisində qaldıracağını bildirdikdən və həmin il avqustun 16-da Kipr məsələsini rəsmi olaraq BMT-də qaldırandan sonra (1,19) Türkiyə də bu məsələdə oxşar mövqə tutdu.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Məclisi Kipr məsələsinin müzakirə edilməsini təxirə saldıqda, 1955-ci ilin aprel ayında Kipr adasında İngiltərəyə qarşı silahlı müqavimət başlandı. BMT İngiltərə, Türkiyə və Yunanıstanı Londonda keçiriləcək konfransa dəvət etdi. Avqustun 29-da başlanan bu konfransda Türkiyənin Xarici işlər naziri Fatih Rüştü Zorlu adadakı status-kvonun qorunması fikrini müdafiə etmiş, əks təqdirdə adanın Türkiyəyə geri verilməsini irəli sürmüşdü (3, 109).

Müzakirələrin gedişində Zorlu bildirmişdi ki, Kipr adası öz coğrafi mövqeyinə görə Türkiyə üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etsə də, o, bu məsələni İngiltərənin daxili işi hesab edir, Zorlu daha sonra bildirdi ki, ada Lozan müqaviləsi ilə İngiltərəyə verilmişdir, əgər adanın statusunda hər hansı bir dəyişiklik baş verərsə, onda Lozan müqaviləsinə yenidən baxılması zəruri olacaqdır (2, 21). Millətlərin öz müqəddəratını təyin etmə hüququna toxunan Zorlu BMT-nin nizamnaməsində irəli sürülən bu fikrin ölkələrin suverenliyi ilə bir araya sığmadığını və millətlərarası münasibətlər tarixində bir neçə dəfə coğrafi və hərbi təhlükənin bu fikrə üstün gəldiyini bildirmişdi.

Konfrans müvəffəqiyyətsizliklə başa çatdı. Bunun ardınca Kiprdəki ingilis valisi Con Hardinq ilə Kiprin yunan icmasının lideri Makarios arasında keçirilən müzakirələrdən də bir nəticə hasil olmadı. Kipr adasındakı qarşıdurmalar isə get-gedə icmalar arasındakı mübarizə xarakteri almağa başladı. Qarşıdurmalar adadakı ingilis rəhbərliyi yanında vəzifəli bir türk polisinin öldürülməsi ilə başlamışdı. Kiprli yunanların ingilis rəhbərliyinə qarşı özlərini təkəbbürlü aparmağa başlamalarından etibarən bu rəhbərliyin polis kadrlarında vəzifə almağı boykot etməyə başladılar. Buna cavab olaraq ingilislərdə polis kadrlarını türklərdən təşkil etməyə başladılar. Bu məsələ, yəni türklərə üstünlük verilməsi iki bir-birinə rəqib mövqelərdə dayanan icmalar arasında ziddiyyət toxumları səpir, vəziyyəti mürəkkəbləşdirirdi.

1956-cı ildə Türkiyənin Kipr siyasətində mühüm bir dəyişiklik yarandı. Türkiyə bu ildən başlayaraq o vaxta qədər müdafiə etdiyi mövqeyi, yəni Kiprdə status kvonun qorunub saxlanması və ya adanın Türkiyəyə geri verilməsi ideyasını irəli sürməkdən əl çəkdi və öz müqəddəratını təyin etmək hüququ ilə maraqlanmağa başladı. Bunun ən mühüm səbəbi İngiltərənin adanın statusunda dəyişiklik etməyə meyilli görünməsi idi. Lakin o zaman BMT-nin Baş Məclisində Kipr məsələsi ilə bağlı öz müqəddəratını təyin etmək hüququ haqqında qərar qəbul edilməsi qeyri-mümkün idi. Ona görə bu məqsədin ayrı-ayrılıqda hər iki icmaya aid edilməsi ideyasını müdafiə etmək lazım gəlirdi (2, 22). Məhz həmin ildən başlayaraq Türkiyə Kipr adasının iki icmasının – türk və yunan icmalarının yaşadıkları ərazi üzrə bölünməsi ideyasını müdafiə etməyə başladı. Bu ideya Türkiyə ictimai fikrində aydın bir şəkildə 1955-ci ilin iyul ayında ortaya atılmışdı (4, 122-123). Digər tərəfdən 1956-cı ilin payızından yunan səlahiyyətli şəxsləri də Türkiyəni Kipr məsələsinin həllində yola gətirmək məqsədilə taksim (bölmək, parçalanmaq) formulasına meyl göstərməyə başladılar (2, 22). Bu zaman Türkiyə hökuməti taksim təklifinə o qədər də maraq göstərmirdi. İngiltərənin müstəmləkələr naziri Lennoks Boydon ölkəsinin öz müqəddəratını təyin etmə hüququna tərəfdar olduğunu bildirməsi, lakin bu prinsipin Kipr adasına tətbiq ediləcəyi təqdirdə özü ilə bərabər taksim ideyasını da gətirə biləcəyini etiraf etməsi (çünki adadakı türklər Türkiyə ilə birləşməyi irəli sürürdülər) Türkiyəni də bu ideyaya tərəfdar çıxmağa sövq etdi. Bu ideyaya qarşı irəli sürülən etirazların ən önəmlisi adada yaşayan icmaların iç-içə yaşadıkları bölgələrin çox olmasından dolayı taksimi həll etmək üçün çətin başa gələcək əhali mübadiləsinin mənfi təsirinin böyük ölçüdə olacağı idi (2, 23). Türkiyənin Kipr məsələsində məqsədi Menderesin təlimatı ilə 1956-cı il noyabr ayının 16-da belə ifadə edilmişdi: «a) İngilislər adada qalsın; b) İngiltərə Kiprdən çıxarsa ada Türkiyəyə verilsin; c) Bu olmasa Kipr taksim edilsin; d) öz

müqəddəratını təyin etmə; e) Heç arzu edilməyən şəkil: adanın Yunanıstana verilməsidir» (5, 54). 1957-ci ildə İngiltərənin Kipr siyasətində müəyyən bir mülayimləşmə hiss olundu. Belə bir vəziyyətdə İngiltərənin enozisə qarşı öz müqəddəratını təyin etmə hüququ məsələsində adanın Yunan tərəfi ilə anlaşıla biləcəyindən həyəcanlanan türk tərəfi taksim ideyasını ısrarla müdafiə etməyə başladı. Makariosun sərbəst buraxılması və İngiltərənin arxiyepiskop ilə yenidən müzakirələr keçirərək, taksim tələbini Kipr məsələsinin həllində kənarında saxlayan bir razılışmaya meyilli görünməsi bu inamı doğruldan irəliləyişlərdir. Bu həyəcanın başqa bir mənbəyi də ABŞ-ın, xüsusilə ABŞ-ın ictimai fikrinin məsələ ilə əlaqədar mövqeyi idi. ABŞ ictimaiyyətinin Makariosa göstərdiyi maraq və mətbuatda yer alan Kiprin Yunan tərəfini müdafiə edən yazılar, bütün xarici siyasətini NATO və ABŞ ilə olan mənafə birliyi üzərində qurmuş olan Türkiyə hökumətinin vəziyyətə yadırgamasına səbəb olur, ölkə ictimai fikrində və xüsusilə də mətbuatda məsələ ilə əlaqədar sərt yazılar meydana gəlirdi (2, 23). Kiprdə də bir müddət əvvəl başlayan icmalar arası qarşıdurma getdikcə daha da şiddətlənir və bu vəziyyət təbii olaraq Türkiyə-Yunanistan münasibətlərinə mənfi təsir göstərirdi.

1957-ci ilin oktyabr ayında İngiltərə Kipr adasına H.Fut adlı yeni vali təyin etdi. Dekabr ayının əvvəllərində vəzifəsinə başlayan Fut adanı gəzdi və bir plan irəli sürdü. Bu plana görə qəti bir həlletməyə nail olmazdan əvvəl 5-7 illik keçid dövrü verilməli, Yunan icmasının rəhbəri Makariosun adaya geri dönməsinə icazə verilməli, Kiprdəki iki icmanın rəhbərləri ilə öz müqəddəratını təyin etmə sisteminin həyata keçirilməsi üçün müzakirələr başlanmalı idi (3, 138). Lakin «Fut planı» iki icmanın birlikdə yaşamasını nəzərdə tutduğu üçün Türkiyə tərəfindən rədd edildi (2, 24).

Bunun ardınca 1958-ci ilin yazında «Makmillan planı» meydana gəldi. «Makmillan planı» adadakı icmalar və ayrıca İngiltərə, Yunanıstan və Türkiyə arasında ortaqlıq qurulmasına əsaslanırdı. Belə ki, adanın sülh və rifah halında yaşaması və tərəqqi etməsi üçün Yunanıstan və Türkiyə hökumətləri vali ilə əməkdaşlıq edəcək, hər biri bir təmsilçi təyin edəcəkdilər. Adada hər icma öz işlərində muxtariyyətini istifadə edə biləcək bir hökumət sistemi qurulacaqdı. Türk və Yunanlar ikili təbəəlikdən istifadə edə biləcəkdilər. Adanın statusu 7 il dəyişməyəcəkdi (6, 189).

«Makmillan planı» da taksimə yaxın bir həll yolu irəli sürmədiyinə görə qəbul edilmədi (2, 24). Eyni il içərisində baş verən bu proseslər Türkiyə-İngiltərə münasibətlərinin yaxşı olmadığını nümayiş etdirirdi. Həqiqətən də bəhs etdiyimiz ildə Türkiyədə «ya taksim, ya ölüm» mitinqləri keçirilirdi (5, 55) və İctimai fikirdə İngiltərəyə qarşı əleyhdarlıq yüksək həddə çatmışdı. Bu zaman İngiltərə hökuməti Ankara və Afina ilə həyata keçirdiyi bəzi təmaslardan sonra əsasən adanın Yunan tərəfi lehinə bəzi dəyişikliklər edərək, «Makmillan planını» yenidən tərəflər qarşısında irəli sürdü. Təklif Yunanıstan tərəfindən ikinci dəfə də avqust ayında rədd edildi, lakin Türkiyə tərəfindən qəbul edildi (6, 191).

Beləliklə, Türkiyə bir qədər əvvəl qəbul etmədiyi bir planı öz əleyhinə bəzi dəyişikliklər edildikdən sonra qəbul edən çox qərribə bir addım atdı. Buna səbəb kimi ikinci təklif ediləndə Türkiyənin taksimə alternativ olaraq hər hansı bir təklif irəli sürülməyəcəyinə dair İngilis hökumətindən təminat alması göstərilir (2, 94). Lakin bu iki «Makmillan planları» arasındakı müddətdə Orta Şərqdə ortaya çıxan proseslər başqa ehtimalların ola bilməsi haqqında da fikir yürütməyə imkan verir. Belə ki, 1958-ci il iyulun 14-də İraqdakı Qərpbərəst Feysəl rejimi bir hərbi zərbə ilə devrildi. Bundan bir gün sonra ABŞ-ın dəniz piyadaları Liviyaya çıxarıldı, iyulun 17-18-də isə İngilis əsgərləri İordaniyaya soxuldular. Bütün bu proseslər Qərb blokunun iki mühüm üzvü olan ABŞ və İngiltərənin Orta Şərqdəki mənafələrinin təhlükə altında olduğunu göstərirdi. Beləliklə, öz xarici siyasətinin təməlini NATO və xüsusilə də

ABŞ-a görə müəyyən edən Türkiyə bu böhranlı dövəmdə bölgədəki NATO siyasətinə mənfi təsir göstərən Kipr məsələsində özünün orijinal tezislərində israr etmədi (2, 24-25).

1958-ci ilin sentyabr ayında Kiprin yunan icmasının lideri Makariosun «BMT-nin müdafiəsi altında müstəqil Kipr» formulasını ortaya atması və bu tezisın get-gedə beynəlxalq sahədə qəbul edilməyə başlanması nəticəsində ikinci «Makmillan planının» həyata keçirilməsi dayandırıldı (2, 25) və tərəflər 1959-cu ildə Zürih-London sazişlərindən irəli gələn şərtlərə meyl etdilər. Əslində bu bir an içərisində əldə edilmiş irəliləyiş deyildi. Çünki Makarios «Müstəqil Kipr» formulasını ortaya atdıqdan sonra türk tərəfi bu tezisə müəyyən bir müddətdə ehtiyatla yanaşmağa başladı. Çünki haqqında söhbət gedən müstəqilliyin «Enozisə» qarşı təminat olması məsələsi türk tərəfi üçün böyük əhəmiyyətə malik idi. Bu zaman, yəni Kipr məsələsinin tərəflərin qarşılıqlı olaraq atacağı addımlarla öz həllinə qovuşması prosesində Türkiyənin ABŞ-ın təsirinə məruz qaldığı da məlum idi.

Kipr adasındakı türk və yunan icmaları arasında davam edən qarşıdurmalar, NATO-nun cənub qanadının zəifləməsinə səbəb olur və bu bölgədə SSRİ-nin güclənməsinə imkan yaradırdı (7, 40). Buna görə ABŞ, Türkiyə və Yunanıstana təsir göstərərək, onları məsələni həll etmək üçün yollar axtarmağa sövq etdi. ABŞ-ın işə qarışması Türkiyə və Yunanıstanda «Enozis» və «Taksim» ideyalarına qarşı orta bir yol olaraq, adanın müstəqilliyi fikri ortaya çıxdı. 1959-cu il dekabrın 18-də İngiltərə, Türkiyə və Yunanıstan Xarici işlər nazirləri məsələni həll etmək üçün diplomatik yolla görüş keçirməyi qəbul etdilər. 1959-cu il fevralın 5-də Zürihdə bir yerə toplaşan Türkiyə və Yunanıstanın Baş Nazirləri və Xarici işlər nazirləri Kiprin beynəlxalq statusunun və konstitusiyasının əsaslanacağı ideyalar üzərində razılığa gələrək 1959-cu il fevralın 11-də Zürih sazişini parafə etdilər (7, 40).

Zürih sazişi Kipr respublikası konstitusiyasının təməl strukturu ilə bağlı sazişindən, İttifaq sazişindən və təminat sazişindən ibarətdi. İngiltərənin imza atmadığı bu saziş hüquqi qüvvəyə malik deyildi və buna görə adada İngiltərənin hökmranlığı davam edirdi. Buna görə saziş hökmlərinin həyata keçməsi üçün Zürih sazişi təsdiq edilmək üçün İngiltərənin və adadakı hər iki icmanın təmsilçilərinin müzakirəsinə təqdim edildi. Bu səbəblə tərəflər, Türkiyə ilə Yunanıstan arasında imzalanan əvvəlki sazişləri müzakirə etmək üçün Londonda toplandılar. 1959-cu il fevralın 19-da imzalanan bu sazişdə Zürih sazişinə əlavə olaraq aşağıdakı sənədlər də yer aldı:

- İngiltərənin Zürih sazişini qəbul etməsinə dair bəyanatı;
- Türkiyə və Yunanıstan Xarici işlər nazirlərinin İngiltərənin bəyanatını qəbul etmələri haqqında bəyanatları;
- Türk icması təmsilçisi Dr. Fazil Küçükün və yunan icması təmsilçisi arxiyepiskop Makariosun Londonda imzalanan sənədləri qəbul etdiklərinə dair iki ədəd bəyanatları;
- Kipr Konstitusiyası və bununla bağlı sənədlərin qüvvəyə minməsi üçün lazım gələn tədbirlərlə bağlı saziş (7, 41-42).

London konfransında beynəlxalq hüquq baxımından sazişə tərəf olan üç müstəqil dövlət var idi. Türk və yunan icmalarının təmsilçiləri sazişlərə tərəf olmadılar. Ona görə hər iki icma ayrı-ayrı bəyanatla çıxış etdilər. Buna görə ada konfransın keçirildiyi tarixdən etibarən, üzərində iki icmanın yaşadığı bir ərazidən ibarətdi. Beləliklə, Kipr məsələsi 1960-cı il avqustun 16-da Kipr respublikası dövlətinin elanı ilə hüquqi baxımdan həll edilmiş oldu, çünki, həmin gün Kipr respublikasının konstitusiyası qüvvəyə mindi (7, 42). Bu səbəbə görə Türkiyənin «müstəqil Kipr» formulasını son razılışma vasitəsi olaraq qəbul etdiyini və buna görə öz söylərini adadakı türk icmasını adi bir azlıq statusundan qurtarmağa, onları yeni qaydanın qurucu ortaqlarından birinə çevirməyə və bu qaydanı Enozisə yol verməyən təsirli

bir təminat sisteminə qovuşdurmaq üçün səy göstərdiyi də göz qarşısındadır. 1960-cı il 16 avqust tarixli Lefkoşa sazişləri ilə əldə edilən qayda nəzərə alındığı təqdirdə bu qaydanın müəyyən ölçüdə müvəffəqiyyət təmin edəcəyi də ortada idi. Kiprin türk icması yeni konstitusion qaydanın qurucu ortaqlarından biri kimi yer aldığı, ölkə rəhbərliyində də xeyli haqqar əldə etmiş olacaqdı. Yeni dövlətin quruluşunun təməlini qoyan ünsürlərdən biri olan təminat sazişindəki «təminatçı», Makariosun istədiyi kimi BMT deyil, İngiltərə, Türkiyə və Yunanıstan üçlüyü olmuş və bu ölkələrin lazım gəldikdə təkbaşına müdaxilə etmək haqqının olması sazişin mətnində açıqca qeyd olunmuşdu (2, 25-26).

Hökumət sözü gedən sazişlər ilə əldə edilən vəziyyəti «iki tərəfin haqq və mənafeələrinin uzlaşma sərəhədi» kimi qiymətləndirdiyi halda, bu vəziyyət müxalifət dairələrində tənqid edilirdi. Respublika Xalq partiyasının baş katibi İsmət İnönü məsələnin Türkiyə Böyük Millət Məclisində müzakirəsi zamanı 1959-cu il 4 mart tarixli çıxışında əsasən bu sazişlərin Enozisə qarşı sağlam bir təminat təşkil etmədiyini qeyd etmiş, təminat sazişi çərçivəsindəki müdaxilə hüququndan istifadə edilməsindən danışıarkən isə demişdi ki, «unutmaq lazımdır ki, belə bir vaxtda sazişi pozan Kipr respublikası BMT-nin üzvü olacaqdır və beləliklə, münaqişə bütün dünya təşkilatının, xüsusilə Təhlükəsizlik Şurasının müştərək məsələsi olacaqdır» (8, 370-371). Həqiqətən də bu məqam, irəlidə təminatçı statusunun qarşısına çıxarılan Kiprli yunanların tezisinin təməl ünsürü olmuşdur.

Adanın hər iki icmasının fədakarlığı ilə qurulan Kipr respublikası ortağ bir idarəçilik gətirməli idi. Qurulan yeni respublikanın yaşaya bilməsi üçün tərəflərin yaxşı niyyətinə, bir-birinin qanuni haqqlarına hörmət göstərmələrinə və bir-birinə qarşı bəslədikləri kin və nifrəti unutmağa çalışmalarına ehtiyac vardı.

Kipr respublikasının türk tərəfi buna tamamilə riayət edir və gənc respublikanın yaşaması üçün lazım gələn fədakarlıqları həyata keçirirdi. Lakin yunan tərəfi üçün vəziyyət heç də belə deyildi. Kiprin yunan icması və Yunanıstan 1959-1960-cı illərdə imzalanan sazişləri Enozisə gedən yol üzərində bir sıçrayış vasitəsi olaraq qəbul etdilər.

Respublikanın mövcud olduğu illərdə türklər üçün konstitusiyada nəzərdə tutulan hüquqlar yunanlar tərəfindən pozulurdu. Məsələn, bələdiyyələr ayrı olmalı idi, amma xidmətlərində olanlar 70% yunanlardan, 30% türklərdən ibarət olmalı idi. Habelə ordunun təşkilində də türklərin hüququ pozulurdu (1, 24).

Başda müstəqil Kipr respublikasının prezidenti Makarios olmaqla yunan icmasının vəzifəli şəxsləri və yunan mətbuatı fürsət düşdükcə Kiprin Yunanıstana ilhaqı üçün başlanan mübarizəni davam etdirəcəklərini, müstəqilliyin adanın Yunanıstana ilhaqı üçün körpü olduğunu, əsas məqsədin Enozis olduğunu elan edirdilər. Kimə yepiskopu Kiprianunun 1960-cı il 20 avqust tarixli bəyanatında deyilirdi: «...Yunan olaraq doğulduğumuz şərəfdir. Ana vətənimiz Yunanıstanla birləşməyə çalışacağıq. Son zəfərə qədər mübarizəmizi davam etdirəcəyik» (1, 24).

Kipr respublikasının prezidenti Makarios 1960-cı il oktyabrın 8-də «Herald Tribyun» qəzetinə verdiyi bəyanatda demişdi: «İlhaq davası ölməmişdir. İlhaqın unudulmuş olduğunu söyləyə bilmərəm» (9, 187). 1962-ci il sentyabrın 4-də bir EOKA (Kipr mübarizələrinin milli təşkilatı) terrorçusunun anım mərasimində etdiyi çıxışında Makarios belə demişdi: «Ellenizmin düşməni türk millətinin Kiprdə bir qolu olan türk azlığı adadan qovulmadıqca EOKA qəhrəmanları milli vəzifələrini tamamlamış sayılmayacaqlar» (1, 26). Makarios 1963-cü il iyulun 24-də söylədiyi nitqində isə demişdi: «Sazişlər məqsədi təşkil etmir. Onlar hazırkı vaxtdır, gələcək deyil. Kiprin yunan xalqı milli mübarizələrində davam edəcəklər və gələcəklərinə öz arzularına görə forma verəcəklər» (1, 27).

Yuxarıda deyilənlər bir daha göstərir ki, Kiprin yunan əhalisi və Yunanıstan Kipr respublikasını Enozisë qovuşmaq üçün vasitə olaraq istifadə etmək istəyirdilər. Bunun əksinə olaraq, 1960-1963-cü illərdə türk liderləri və Kiprin türk icması Konstitusiyanın və Konstitusiyanın əsasını təşkil edən sazişlərin əsasına və ruhuna sadıq qalmışlar. Kiprli türk icmasını təmsil edən türk liderləri imza qoyduqları sazişlərə və konstitusiyaya riayət edərək, bu illərdə taksim sözünü bir dəfə də olsun dillərinə gətirməmişdilər. Kiprli yunanlar və onların liderləri sazişlərin və konstitusiyanın türk icmasına verdiyi hüquqları «dövlətin düzgün işləməsinə əngəl törədir» bəhanəsi ilə 1963-cü ilin sonlarından kütləvi kampaniyaya başladılar (1, 28).

Nə bahasına olursa olsun Kipri Yunanıstana ilhaq etmək istəyən Makarios başda olmaqla yunan nazirlər 1963-cü ilin sonuna doğru Kiprdəki türkləri məhv edib Enozisi gerçəkləşdirmək üçün planlar hazırladılar. 1966-cı il aprelin 21-də bu planın «Akritas planı» olduğu yunanca çıxan «Patris» qəzeti tərəfindən açıqlandı (10, 56-57). Akritas planına görə Kiprdəki türklər ani bir hücumla yox edilməli və ada Yunanıstana birləşdirilməliydi (11, 120-121).

Kipr yunanları əvvəlcə 1963-cü il noyabrın 30-da konstitusiyada dəyişiklik edilməsini rəsmən təklif etdilər. Bu təkliflər 13 maddədən ibarətdi (10, 55-56) və bunların 12-si əsas maddələr olub, türklərə konstitusiya qaydaları ilə qurulmuş dövlət daxilində hüquqlar və təminatlar verən maddələr idi (1, 29).

Kipr respublikasının qurulmasından sonra Türkiyənin ada ilə olan əlaqəsi 1963-cü ilin sonlarından etibarən baş verən hadisələrlə əlaqədar yenidən artdı. Başda Makarios olmaqla Kiprli yunanların konstitusiyanın 13 maddəsində dəyişiklik etmək təklifi hadisələrin inkişafını daha da sürətləndirdi.

Təminatçı bir dövlət vəziyyətində olan Türkiyə 1963-cü il dekabrın 6-da bu təklifləri Konstitusiyanın ruhuna zidd olduğu üçün rədd etdi (1, 29-30). Bundan sonra 1963-cü il dekabrın 21-dən 22-nə keçən gecə heç bir səbəb olmadan və qanunsuz olaraq türklərin üstünü axtarmağa başlayan yunan polislərə qarşı türklərin göstərdiyi müqavimətin sonunda iki türkün öldürülməsi və bir qisminin də yaralanması, türklərə qarşı hazırlanmış olan qətlə hadisələrinin başlanmasına bəhanə oldu. Hadisələr sürətlə inkişaf etdi. Kiprdə, xüsusilə Lefkoşanın türk bölməsində yaşayan türklər ən müasir silahlarla silahlanmış Eoka terrorçuları ilə əməkdaşlıq edən Kiprli yunan jandarma və polislərinin, habelə Kiprdəki Yunanıstan polkunun hücumuna uğradılar. Türk evləri dağıldı, qadın, uşaq və yaşlı adamlar rəhmsizcə qətl edildilər və bir qismi də girov götürüldü. Girov götürülənlər də sonradan öldürüldü. Çoxlu türk ürpədicisi cinayətlər işləndi. 103 türk kəndi yunanlar tərəfindən məhv edildi, 107 məscid yerlə bir edildi 24000 türk köçkün vəziyyətinə düşdü, yüzlərcə türk şəhid edildi, qadınların namusu ləkələnmiş və yüzlərcəsi də əsir götürülmüşdü.

Təminatçı dövlət kimi Türkiyə Yunanıstan və İngiltərəyə müdaxilə etmək təklifi ilə müraciət etdi. Lakin Yunanıstan və İngiltərə bu təklifə diqqət yetirmədilər. Buna görə Türkiyə təminat sazişinin 4-cü maddəsinin ona verdiyi hüquqdan istifadə edərək, dekabrın 25-də Kipr səmalarında reaktiv təyyarələrin uçuşunu təşkil etdi (10, 52). Kipr yunanları atəşkəs sazişi imzalamaya məcbur oldular.

1964-cü il yanvarın 13-də İngiltərə Londonda beş tərəfli bir toplantı keçirilməsini təklif etdi. Konfrans yanvarın 16-da başladı. Toplantıda Türkiyə, Yunanıstan, İngiltərə və Kiprin türk və yunan icmalarının təmsilçiləri iştirak edirdi. Konfransda türk icması adından danışan Rauf Denkaş adadakı icmaların tamamilə bir-birlərindən ayrılmasını təklif etdiyi halda, İsmət İnönünün başçılığı ilə Türkiyə hökuməti xeyli əvvəllərdən bəri təklif edilən taksim

ideyasının dəyişdirilə biləcəyini, iqtisadiyyatın bütünlüyünü qoruya biləcək federal bir struktura «bəli» deyə biləcəyini irəli sürdü (2, 26-27). Bununla bərabər Türkiyə təhlükəsizlik naminə adadakı türklərin müəyyən olunmuş bölgələrdə toplanması fikrində ısrarlı idi. Konfrans nəticəsiz başa çatdı. Lakin asayışı təmin etmək üçün adaya bir NATO sülhyaratma qüvvəsi göndərmək və məsələni diplomatik yolla həll etmək qərara alındı (1, 31).

Bir qədər sonra Makarios NATO sülhyaratma qüvvələrini də rədd etdi. Belə vəziyyət, həm Kipr, həm də dünyada sülhün qorunması baxımından çox ciddi bir forma aldıqda İngiltərə məsələni 1964-cü il fevralın 15-də BMT-nin təhlükəsizlik Şurasının müzakirəsinə çıxardı. Nəticədə həmin il martın 4-də təhlükəsizlik Şurası Kiprə bir BMT-nin sülhyaratma qüvvəsini göndərməyi və asayışı təmin etmək üçün bəzi digər qərarlar qəbul etdi (1, 31).

Lakin Kipr yunanları və Yunanıstan BMT-nin çıxardığı qərarları öz lehinə şərh edərək, BMT-nin göndərdiyi qüvvə gəlmədən qəti bir nəticə əldə etmək məqsədi ilə Kiprdə türklərə qarşı yeni vəhşi təcavüzə girişdilər.

Enozisi gerçəkləşdirmək məqsədi ilə Makarios 1964-cü il aprelin 4-də Kipr respublikası sazişlərinin çox mühüm bir qismini təşkil edən üçtərəfli ittifaq sazişini ləğv etdiyini Türkiyəyə rəsmən bildirdi (9,79).

Kiprli yunanlar və Yunanıstandan gələn yunanlar adanın hər tərəfinə hücumlar təşkil edir və adanın türk azlığını yox etməyə çalışırdılar. 1964-cü il avqustun 8-9-da Türkiyə Erenköyə 10 mindən çox əsgərlə hücumu keçən Rum (kiprli yunanlar) – yunan güclərinə dur demək məqsədilə havadan unudulmaz bir dərs vermək məcburiyyətində qaldı (9, 82).

Kiprli yunanlar bu hadisədən sonra adada yaşayan türklərə qarşı «iqtisadi blokada» təşkil edərək, türkləri aclıqla yox etməyə çalışdılar. Lakin onların bu tədbiri də ada türklərinin müqaviməti və Türkiyənin qəti mövqeyi qarşısında müvəffəqiyyətsiz oldu.

Bu zaman BMT-nin Kipr üzrə vasitəçisi Qalo Plaza Lasso Kipr məsələsi ilə bağlı bir məruzə hazırlamış və bu məruzəsini 1965-ci il martın 30-da açıqlamışdır. Q.Lasso öz məruzəsində Kipr Respublikasının qurulmasına yol açan EOKA fəaliyyətinin adaya müstəqilliyini qazandırmaq üçün deyil, Enozis üçün edildiyini və Kipr böhranının başlıca səbəbinin Enozis olduğu qənaətinə gəldiyini ifadə etmişdi (1, 32).

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Serter Vehbi L. Kıbrıs ve Enosis, Lefkoşa, 1979, 52 s.
2. Sönməzoğlu Faruk. Türkiye-Yunanistan İlişkileri ve Büyük Güçler. Kıbrıs, Ege ve Diger Sorunlar. Der Yayınları, İstanbul, 2000, 359 s.
3. Gürel Şükrü S. Kıbrıs Tarihi (1878-1960). Kolonyalizm, Ulusçuluk ve Uluslararası Politika. C. 2. Kaynak Yayınları, İstanbul, 1985, 196 s.
4. Armanoğlu Fahir H. Kıbrıs Meselesi 1954-1959, Türk Hökumetinin ve Kamu Oyunun Davranışları (Karşılaştırmalı bir inceleme), Ankara, 1963, 593 s.
5. Hasgüler Mehmet. Kıbrısta Enosis ve Taksim Politikalarının sonu, İstanbul, 2002, 384 s.
6. Alasya Fikret H. Tarihte Kıbrıs, Lefkoşa, 1988, 358 s.
7. Özarslan Bahadır Bümın. Uluslararası Hükuk Açısından Kıbrıs Sorunu ve Avrupa Birliğinin Yaklaşımı, İstanbul, 2007, 240 s.
8. Olaylarla Türk DIŞ Politikası (1919-1995), Siyasal Kitabevi, Ankara, 1996, 730 s.
9. Kürşad Fikret, Altan Mustafa H., Egeli Sabahaddin. Belgelerle Kıbrısta Yunan

Emperyalizmi. Megali idea – Filika Eteria-Kilise. Kütsun Yayınevi, 1978, 298 s.

10. Yakan Cumlioğlu, Erol Cihangir. Rauf Denкташа Armağan. Turan Kültür Vakfı, Ankara, 2000, 369 s.

11. Kemal Akmaral. Kıbrıs Türkünü İmhayı Hedefleyen Akritas planı ve Annana Dek Uzanan Planlar Süreciyle Kıbrıs, İstanbul, 2004, 349 s.

12. Dr. Kudret Özersay. Kıbrıs Sorununu Hüküksal bir İnceleme. ASAM. Ankara, 2002, 424 s.

МАММЕД ФАТАЛИЕВ

*профессор Бакинского Государственного Университета,
доктор исторических наук*

КИПРСКИЙ ВОПРОС И ТУРЦИЯ ПОСЛЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ (1945-1964)

После Второй мировой войны Кипрские греки усилили свою борьбу за присоединение («Энозис») Кипра к Греции. Эти действия греков-киприотов беспокоило турков-киприотов. После 1945 года Турция из-за Англии Кипром не интересовалась.

В 1954 году Греция высказала мысль о том, что официально поднимет Кипрский вопрос в ООН. С этого времени Турция начала официально интересоваться Кипрским вопросом. В 1955 году на конференции проходившая в Лондоне Турция защищала идею о сохранении статус-кво на Кипре. С 1956 года Турция защищала идею о разделении Кипра на две части. В 1958 году руководитель греков-киприотов Макариос выдвинул формулу независимый Кипр под защитой ООН. В 1959 году на конференции состоявшейся в Жюрихе и Лондоне приняли решения, которые способствовали созданию независимого Кипра. Была принята конституция Кипрской республики. В 1960 году была создана независимая Кипрская республика.

Однако греки-киприоты не оставили идею о присоединении («Энозис») Кипра к Греции. Президент Кипра Макариос, чтобы добиться Энозиса, предложил произвести изменения в 13-ти статьях конституции. Турция ответила на предложения Макариоса отказом.

В декабре 1963 года на Кипре положение осложнилось. Начался геноцид против турков-киприотов. Произошли много преступления. В феврале 1964 года в Лондоне проходила пятисторонняя конференция. Конференция закончилась безрезультатно. Тогда Англия передала Кипрский вопрос на обсуждение Совета Безопасности ООН. В марте 1964 года было решено отправить на Кипр миротворческие силы. До прихода миротворческих сил на Кипре межобщинные отношения опять осложнились. Турецкие реактивные самолеты совершили над Кипром полеты. Это в какой то мере остановило преступные действия греков-киприотов.

MAMMAD FATALIYEV
Professor of Baku State University

CYPRIAN QUESTION AND TURKEY AFTER THE SECOND WORLD WAR (1945-1964)

The Cypriot Greeks have intensified their struggle for the accession ("Enozis") of Cyprus to Greece after the Second World War. These actions of the Greek Cypriots bothered Turkish Cypriots. After 1945 Turkey was not interested in Cyprus because of England.

In 1954 Greece suggested to officially bring up the Cyprian question in the UN. Turkey has officially interested in the Cyprus dispute, since that time. At the conference held in London in 1955 Turkey defended the idea of preservation of the status-quo in Cyprus. Turkey defended of the idea of the division of Cyprus into two parts since 1956. The head of the Greek Cypriots Makarios put forward a formula of "independent Cyprus" was under protection of UN in 1958. There have been made some decisions at the conference held in Zurich and London in 1959, which contributed to the creation of an independent Cyprus. There was adopted the Constitution of the Republic of Cyprus. The independent Cyprian republic was created in 1960.

However, the Greek Cypriots have not given up the idea of the accession ("Enozis") of Cyprus to Greece. President of Cyprus Makarios, proposed to make changes in 13 articles of the Constitution, to achieve Enosis. Turkey refused Makarios's proposals.

In December, 1963 situation became complicated in Cyprus. A genocide began against the Turkish Cypriots. Five-sided conference took place in London in February 1964. Conference ended without results. Then England passed the Cyprus question for the UN Security Council discussion. In March 1964 it was decided to send a peacekeeping force in Cyprus. Before the arrival of peacekeeping forces in Cyprus the intercommunal relations became complicated. Turkish jets have made flights over Cyprus. It in any measure stopped criminal acts of Cypriote Greeks.

Rəyçilər: t.e.n. M.Baxışov, t.e.d. M.Qasımlı

BDU-nun Avropa və Amerika ölkələrinin yeni və müasir tarixi kafedrasının 11 fevral 2014-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №5).